

Oriol Abulí Vergés

Màster en Turisme Cultural
(Universitat de Girona)

Els refugis antiaeris a les comarques gironines: un producte turístic de memòria incipient

Aquesta activitat bèl·lica va esdevenir habitual a partir de la Guerra Civil espanyola (1936-1939)

Els refugis antiaeris esdevenen un element molt important en la memòria històrica de la societat catalana, al mateix temps que una resposta a una nova arma de destrucció fins llavors impensable: la Guerra Total, un atac des de l'aire tant a soldats com a població civil, per crear una major debilitació de l'enemic.¹

Si bé és cert que aquesta estratègia és nova, tampoc podem deixar d'anomenar una novetat quant a armes utilitzades per atacar la població i els diversos fronts de l'enemic: el bombardeig aeri. Aquesta activitat bèl·lica va esdevenir habitual a partir de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), tot i tenir certs antecedents durant la Primera Guerra Mundial (1914-1918) i les guerres colonials. Tanmateix, aquest tipus d'atac no es va utilitzar de manera estratègica, ja que la tecnologia de llavors no permetia poder bombardejar amb gaire precisió.

1 GARCÍA, D. (ed.), *Ales negres i xampinyons. Bombardeigs i refugis*. Figueres 1936-1939, Viladamat: Gorbs, 2015.

També és cert que durant la Guerra Civil a Espanya sí que es va seguir errant en els objectius a atacar, però en menor grau, ja que encara no s'utilitzava el radar.² Això comportava una detecció molt justa de l'arribada dels avions, uns pocs minuts abans de l'atac, fins que aquests no eren audibles.

Els refugis a la província i les Junes de Defensa Passiva

És en aquest aspecte on entren els refugis antiaeris. A diferència d'altres tipus de construccions similars com podrien ésser els búnquers, aquests són: «una construcció adequada i destinada a protegir les persones dels efectes dels bombardeigs aeris, especialment subterrània, de formigó armat, amb accés protegit i proveïda de ventilació artificial i, eventualment, de serveis sanitaris».

2 Aquest instrument es va descobrir a la Gran Bretanya l'any 1935, i permetia la localització exacta dels aparells en una pantalla catòdica. Ara bé, no havia transcendit ni formava part de la investigació militar.

Entrada d'un refugi de la Guerra Civil. Celrà / Ajuntament de Girona. CRDI © Pep Iglésies Trias

i contra incendis.»³ A més, podem entrar encara en més detalls, ja que la seva forma podia ser d'una o d'una altra segons la seva ubicació i les característiques del subsòl triat, el pressupost de l'obra i els materials disponibles.⁴ Ara bé, hem de considerar els antecedents d'aquests tipus de construccions: les trinxeres. Aquests refugis simples en forma de ziga-zaga, emprats des de la Primera Guerra Mundial, eren originalment per protegir els soldats contra el foc dels enemics. També és cert que aquestes gaudien de l'avantatge d'una ràpida construcció i van ésser un complementari recurs molt utilitzat entre els municipis que van haver de protegir-se de les bombes llançades des del cel.

A la província de Girona van començar, els bombardeigs, a la badia de Roses el 30 d'octubre de 1936, per part del vaixell de guerra *Canarias*. Aquesta mesura dissuasiva va comportar un desavantatge a les tropes republicanes, que no van poder marxar al front. A partir de llavors, es va comprendre l'accentuat perill a

Catalunya. És allà on entren les Juntes de Defensa Passiva (JDP), que van fer palesa la necessitat de construir refugis immediatament per tot el territori català.⁵ Al llarg de la guerra, va ésser constant

En el cas de les comarques gironines, la ciutat més afectada va ésser Figueres, que, com la resta de Catalunya, va patir una intensificada pluja de bombes entre el 1938 i el 1939

l'atac de les tropes feixistes de la Itàlia de Mussolini i l'Alemanya de Hitler. Les primeres tenien el gran avantatge d'establir-se a l'illa

⁵ CLARÀ, J., «Bombardeig de Roses i nit de terror», *Revista de Girona*, núm. 118 (1986), p. 472-476.

de Mallorca, cosa que va comportar un constant atac al litoral de la península. En el cas de les comarques gironines, la ciutat més afectada va ésser Figueres, que, com la resta de Catalunya, va patir una intensificada pluja de bombes entre el 1938 i el 1939. Durant la guerra, la Generalitat va decidir crear, el juny de 1937, les JDP, que van haver d'implementar una sèrie de mesures per detectar, prevenir i salvar els ciutadans davant una amenaça aèria o marítima. Aquesta estava dividida en les seccions de Plans i obres, Sanitat i serveis Z i Senyals i alarmes. El cas dels refugis era més complex, ja que les JDP s'encarregaven d'estipular les normes de la seva construcció i un seguiment d'aquesta, la facilitació de subvencions i negociació d'ajuts econòmics, i els cursos de formació per al personal voluntari de les brigades de salvament. Cal destacar especialment el greuge econòmic a les JDP, especialment el requerit per a la construcció de refugis, que va significar haver d'aprovar pressupostos extraordinaris, impostos a la ciutadania i la propaganda de donatius.

³ Gran Enciclopèdia Catalana, 2015.

⁴ GARCÍA, D., *op. cit.*

Refugi antiaeri de la Guerra Civil. Girona / Ajuntament de Girona. CRDI © Francesc Subiràs Juncà

Dels 2.085 refugis que consten construïts a Catalunya, 1.365 es troben a Barcelona. Aquest fet explica també l'endarreriment en la construcció d'aquests fora de la capital catalana, i marca també

A la província de Girona es concentren 166 refugis, que representen només un 8,25% dels de tot Catalunya

la menys treballada en diversos municipis quan el temps no jugava a favor seu. A la província de Girona es concentren 166 refugis, que representen només un 8,25% dels de tot Catalunya.⁶ Aquesta dada no deixa d'ésser sorprenent,

6 PUJADÓ, J. (ed.), *Contra l'oblit: els refugis antiaeris poble a poble*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.

ja que es calcula⁷ que al voltant d'un milió de persones van trobar-se refugiades o desplaçades a Catalunya el gener del 1939, i una gran part d'aquestes, aproximadament la meitat, van creuar la frontera en el seu camí a l'exili.

El Memorial Democràtic i els turismes negre i de memòria

Si bé hem de considerar el turisme cultural com l'evident paraigua que acull les destinacions que cerquen el record i la difusió de la memòria històrica, ens trobem amb dos subtipus de turisme incipients i alhora necessaris de considerar: el turisme de memòria i el turisme negre. Mentre que el primer, originat a França, proposa la manera d'enfocar el públic a explorar els elements del patrimoni posats en valor per poder-hi afegir l'enriquiment cívic i cultural que vetllia per la referència del passat,⁸

7 SERRALLONGA, J., «Els refugiats i desplaçats a Catalunya durant la Guerra Civil», *L'òbit*, núm. 3 (2010), p. 13-22.

8 CAVAINAC, F.; DEPERNE, H., «Les Chemins de mémoire. Une initiative de l'État», *Cahier Espaces*, núm. 80 (2003), p. 12-21.

el segon és el que emmarca aquells indrets que atrauen visitants i que tenen la mort real o simulada, i dolor o patiment, com a tema principal. A Catalunya, la institució que més destaca pel seu suport a la memòria és el Memorial Democràtic. Turisme i història són dues disciplines que darrerament poden presumir d'un nou enllaç: el turisme de memòria. L'any 2007 es va crear, mitjançant la Llei 13/2007, el Memorial Democràtic, que va significar la conceptualització del patrimoni tangible i intangible a través de la memòria democràtica, que implica un model inclusiu on no privilegiar el martiri de les víctimes i l'enaltiment dels herois resistents. A Espanya, a diferència d'altres països, la recuperació de la memòria es va basar en una adaptació d'un model als nous temps, amb el foment implícit del silenci i l'oblit durant la transició.⁹

Els refugis antiaeris a la província: 4 casos diferents

9 GONZÁLEZ, D., «El turisme de memòria: realitats i perspectives d'un model incipient», tesi de màster, Girona: Universitat de Girona, 2014.

Segons la Xarxa d'Espais de Memòria del Memorial Democràtic de Catalunya (XEMDC)¹⁰ i altres estudis que se n'han realitzat, a les comarques gironines trobem diversos refugis visitables. Tanmateix, només 10 dels 39 municipis amb refugis en disposen de visitables, i no tots apareixen a la XEMDC. Aquests municipis són Roses, Figueres, Girona, Celrà/Bordils, Tortellà, Sant Feliu de Guíxols, Palamós, Garriguella, la Vall d'en Bas i la Tallada d'Empordà. D'aquests 10, cal destacar-ne 4 de diferents, a partir de les informacions i la recollida de dades in situ, per la naturalesa de la manera en què són visitables.

Turisme i història són dues disciplines que darrerament poden presumir d'un nou enllaç: el turisme de memòria

Roses: el refugi de la plaça de la Pau forma part de la XEMDC i és probablement el refugi amb més regularitat de visites de la província, a través de l'Oficina de Turisme. També es promocionen aquestes visites, a diferència d'altres pobles on només hom es pot informar contactant directament amb les oficines o altres equipaments que en tenen competència.

Les visites es realitzen fins cada 15 dies els mesos d'estiu, en diversos idiomes, en general català, castellà i francès. Aquestes tenen la duració d'una hora i es realitzen amb un/a guia i acompanyant. El

10 PUJADÓ, J., «Els refugis antiaeris gironins», Revista de Girona, núm. 254 (2009), p. 92-101.

contingut de la visita consisteix en una breu explicació del context històric en un punt proper al passeig marítim, es procedeix a accedir al refugi antiaeri amb una breu explicació de la seva història i s'acaba a la plaça de la Pau, on es fa una explicació final del relleu artístic sobre la guerra i la pau. Cal destacar que els visitants durant l'estiu són de gran nombre, i els més diversos són els corresponents als refugis visitables de la província.

Girona: les visites són programades un cop al mes pel Museu d'Història i comprenen una visita a la sala del museu sobre la Guerra Civil, un passeig per diversos punts de la ciutat on es van fer refugis privats i barricades i el refugi antiaeri Jardí de la Infància. Es realitzen durant tot l'any un cop al mes, des de l'any 2010. De moment, les visites es fan només en català.

Garriguella: situat a l'antic camp d'aviació que ara és en gran part terra de vinyes, és de propietat privada però es pot visitar gràcies al celler Mas Llunes, que hi té accés i de tant en tant organitza visites guiades que es combinen amb degustacions de vi. El cas és especial, ja que és un refugi molt poc difós i conegut, però l'estat de conservació és òptim i sempre desperta l'interès del públic. Una de les visites és fins i tot part del festival Vívid, organitzat pel Patronat de Turisme Costa Brava-Pirineus.

Figueres: el refugi que fa menys temps que és visitable no té una regularitat de visites programada, tot i que el guia Nik Duserm ja organitza sovint visites guiades sobre la Guerra Civil a la ciutat i, menys sovint, en col·laboració amb l'Oficina de Turisme local. La visita comprèn una sèrie de punts de la ciutat, des de la Rambla fins a l'església parroquial.

Aquests quatre casos són els més representatius de la situació

dels refugis a la província: ben pocs són visitables, i els que ho són no sempre gaudeixen d'una correcta promoció. Cada un d'ells té una característica òptima, respectivament: les visites en diversos idiomes, la seva combinació amb altres entitats culturals, un ús més públic tot i la propietat privada i una difusió de la història a través del consistori local. Si analitzem la visió¹¹ dels que han fet possible aquestes visites, més enllà dels gestors, ens trobem amb historiadors i guies turístics que aporten una visió positiva, de necessitat de rehabilitar més refugis i dotar-los de valor turístic per tenir aquest instrument de difusió i desenvolupament de producte, tot i que es manifesta un estancament en la gestió de

A la província de Girona trobem, dels 39 visitables, 10 refugis que gaudeixen de visites

la memòria històrica i caldria fomentar-la més.

Conclusions

Els refugis antiaeris representen una clara conseqüència de la Guerra Total, un patiment de les persones i una resposta que van materialitzar les JDP. A la província de Girona trobem, dels 39 visitables, 10 refugis que gaudeixen de visites. Tanmateix, molts d'ells són construccions desconegudes pels mateixos habitants de les localitats corresponents, i encara més dels seus visitants d'arreu del món.

11 Abulí, O., «Posta en valor i creació de producte turístic: refugis antiaeris de Girona», tesi de màster, Girona: Universitat de Girona, 2015.

Refugi antiaeri del Jardí de la Infància. Museu d'Història de Girona

Concurs de dibuix Els nens pinten la guerra, del 1937 de l'escola Carles Marx (actual la Salle). Museu d'Història de Girona. Ajuntament de Girona. CRDI © Francesc Subiràs Juncà

Refugi antiaeri del Jardí de la Infància. Jordi S. Carrera / Museu d'Història de Girona

Hi ha realment moltes maneres de millorar l'estat actual, ja no del —en molts casos oblidat— mal estat de molts dels refugis gironins, i una d'elles és sens dubte establint contacte amb els seus gestors, responant a l'interès de la Generalitat i, més concretament, del Memorial Democràtic,

de posar-los en una certa òrbita turística, mitjançant una xarxa —entre d'altres propostes—, en el marc del turisme cultural, i més concretament del turisme de memòria i del turisme negre.¹² No obstant això, cal

¹² *Ibid.*

seguir apostant per models com la XEMDC i evitar que des de les institucions es visqui en la immediatesa i no en una permanent valorització d'aquesta part de la nostra història.

Taula 1: Refugis antiaeris visitables a la província de Girona

Municipi	Nombre de refugis	Nombre de refugis visitables	Tipus de visita	Preu	Senyalització
Celrà/Bordils	10	10	Visita individual. No se n'organitzen. En mal estat.	Gratuïta	Sí, in situ, del Memorial Democràtic. Membre de la XEMD. Senyalitzat al mapa del centre d'interpretació local de La Fàbrica.
Figueres	15	1	Visites guiades gratuïtes organitzades des de l'Oficina de Turisme, sense regularitat establerta. Visites d'habitualment un cop al mes, de pagament, a través del guia Nik Duserm.	Gratuïta amb l'Ajuntament, o 5 € amb Nik Duserm.	Sí, de l'ajuntament in situ.
Garriguella	15	1	Visites guiades a través del celler Mas Llunes.	-	No
Girona	6	1	Visites guiades a través del Museu d'Història de Girona, combinades amb la sala de la Guerra Civil i altres punts de la ciutat.	4 €	Sí, in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
La Tallada d'Empordà	3	3	Visites guiades amb Nik Duserm en col·laboració amb l'Ajuntament.	Gratuïta	Sí, per part de l'Ajuntament.
La Vall d'en Bas, les Preses i Mallol	4-6. Entre els municipis del camp d'aviació (Mallol i les Preses)		Existeix un projecte d'activació patrimonial que espera fer-los visitables entre final del 2016 i principi del 2017, mitjançant un projecte didàctic.		No
Palamós	22	1	Visites per als escolars del refugi de l'Escola un cop durant el curs. Durant les JEP moltes persones, 100 per dia (es va fer 2 dies), i pel 75è aniversari escola, 2014, 3 visites fetes al públic.		Sí, pel Memorial Democràtic, in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
Roses	5	1	Visites guiades específiques del refugi cada 15 dies amb l'Oficina de Turisme en diversos idiomes.	5 €	Sí, pel Memorial Democràtic in situ. Membre de la Xarxa d'Espais de Memòria.
Sant Feliu de Guíxols	10	1	El municipi disposa també de bateries antiaèries i niu de metralladores.	Tot gratuït	Senyalització in situ.
Tortellà	1	1	Visita individual. Refugi de propietat privada. Visites contactant amb els propietaris.	Gratuïta	No